

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)«19/20»

**Посилення політичної складової
 в антиурядових акціях студентів
 Наддніпрянської України (90-ті рр.
 XIX ст. – початок XX ст.)**

Радченко Л. О.

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua*Харківський національний університет імені**В. Н. Каразіна,**майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61000*

Анотація. *Мета статті* – розглянути процес посилення політичних вимог, радикалізації студентського руху в університетах підросійської України. Проблеми студентських виступів вивчали такі сучасні дослідники, як Л. В. Григор'єва, М. В. Грибовський, М. Е. Кругляк, А. Є. Іванов, І. С. Посохов, Н. Г. Георгієва, Л. Г. Сокур'янська та ін. Недостатньо вивчені питання про рівень розколу студентства, роль так званих «академістів», надмірний радикалізм при оцінці професури, негативний вплив на молодь ліворадикальних партій. *Методи дослідження:* історико-структурний, парадигмальний. *Основні результати:* Досліджено масові студентські виступи в університетах підросійської України протягом 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. Якщо в 60–70-х рр. студенти висували вимоги, що стосувалися покращення навчального процесу, об'єктивного контролю знань, то в 90-х рр. характер протестних виступів суттєво змінився. Академічні

вимоги залишалися, однак набули більш радикального характеру. Нерідко студенти вимагали звільнити того чи того професора, вважаючи його або недостатньо компетентним, або реакціонером. Лунали заклики до підтримки робітничого руху, організації страйків, боротьби з чинним режимом. Ці зміни пояснювалися різними причинами: впливом лівих, радикальних партій, що використовували у своїх цілях молодіжний ентузіазм, зростанням матеріалістичного світогляду, популярністю ідей соціалізму, несприйняттям еволюційного шляху розвитку. Після побиття поліцією студентів Санкт-Петербурзького університету в лютому 1899 р. студентські виступи спалахували майже щороку. Спроби керівництва зупинити їх шляхом покарань, поновлення університетського професорського суду, введенням кураторської посади, створення наукових гуртків значного ефекту не мали. Невеликі за чисельністю групи активістів з лівими політичними поглядами очолювали студентські виступи, хоча значна частина студентів, особливо старших курсів, не бажала зривати навчальний процес. *Практичне значення:* можливе використання результатів при підготовці історико-педагогічних посібників. *Наукова новизна:* вперше на конкретних прикладах відображено мозаїчну складність студентських виступів, надмірно радикальні й часто глибоко помилкові рішення, які можна пояснити не лише недосвідченістю молоді, але й особливостями тодішньої соціально-політичної ситуації. *Тип статті:* описово-аналітична.

Ключові слова: студентські виступи; земляцтва; стосунки з професурою; політизація студентських рухів; події 8 лютого 1899 р.; вплив лівих партій.

*Надійшла до редколегії 30.08.2019**Прорецензована 15.11.2019**Рекомендована до друку 26.12.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «19/20»

**Усиление политической
составляющей
в антиправительственных акциях
студентов Надднепрянской
Украины (90-е гг. XIX ст. – начало
XX ст.)**

Радченко Л. А.

Кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua

*Харьковский национальный университет имени
В. Н. Каразина,
площадь Свободы 4, Харьков Украина, 61000*

Аннотация. *Цель статьи* – рассмотреть процесс усиления политических требований, радикализации студенческого движения в университетах подросийской Украины. Проблемы студенческих выступлений изучали такие современные исследователи, как Л. В. Григорьева, М. В. Грибовский, М. Е. Кругляк, А. Е. Иванов, И. С. Посохов, Н. Г. Георгиева, Л. Г. Сокурская и др. Недостаточно изучены вопросы касательно уровня раскола студенчества, роли «академистов», чрезмерного радикализма при оценке профессуры, негативного влияния на молодежь леворадикальных партий. *Методы:* историко-структурный, парадигмальный и др. *Основные результаты.* Исследованы массовые студенческие выступления в университетах Надднепрянской Украины в течение 90-х гг. XIX – начала XX ст. Если в 60–70-х гг. студенты выдвигали требования, которые касались улучшения учебного процесса, объективного контроля знаний, то в 90-х гг. характер протестных выступлений существенно изменился. Академические требования оставались, но приобрели более радикальный

характер. Нередко студенты требовали уволить того или другого профессора, считая его или недостаточно компетентным, или реакционером. Звучали призывы к поддержке рабочего движения, организации стачек, борьбе с существующим режимом. Эти изменения объяснялись разными причинами: влиянием левых, радикальных партий, которые использовали в своих целях молодежный энтузиазм, возрастом материалистического мировоззрения, популярностью идей социализма, неприятием эволюционного пути развития. После избиения полицией студентов Санкт-Петербургского университета в феврале 1899 г. студенческие выступления вспыхивали почти ежегодно. Попытки руководства остановить их путем наказаний, возобновления университетского профессорского суда, введением кураторской должности, созданием научных кружков успеха не имели. Небольшие по численности группы активистов с левыми взглядами возглавляли студенческие выступления, хотя значительная часть студентов, особенно старших курсов, не желала срывать учебный процесс. *Практическое значение:* возможность использования результатов при подготовке историко-педагогических пособий. *Научная новизна:* впервые на конкретных примерах отображена мозаичная сложность студенческих выступлений, в том числе – те чрезмерно радикальные и во многом глубоко ошибочные решения, которые можно объяснить не только неопытностью молодежи, но и особенностями тогдашней социально-политической ситуации. *Тип статьи:* описательно-аналитический.

Ключевые слова: студенческие выступления; землячества; отношения с профессурой; политизация студенческих движений; события 8 февраля 1899 г.; влияние левых партий.

Поступила в редколлегию 30.08.2019

Прорецензирована 15.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**Strengthening of the political component
 in the anti-government actions of students
 in Naddnipryanska Ukraine in the the 90's
 of the 19th and the beginning of the 20th
 centuries**

L. O. Radchenko

PhD, Associate Professor

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
 4 Svobody square, Kharkiv, Ukraine, 61000*

Abstract. *The purpose of the article:* to consider the process of strengthening of political requirements, the radicalization of the student movement at universities in the under Russian Ukraine. In modern literature, in our opinion, such questions as the level of schism among students, in particular, the role of the so-called. «Academics», excessive radicalism in assessing professions, the negative impact on the left of radical left parties. *Methods:* historical-structural, paradigm, etc. *Main results.* This article is devoted to the scientific analysis of student disorders in the universities of pre-revolutionary under Russian Ukraine (St. Vladimir University in Kyiv, Novorossiysk University in Odessa, Kharkov University) during the critical period of the 90's of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Using the historical comparative system-structural research methods, an analysis of the evolution of student disorders was conducted during this period; the reasons for substantial changes were revealed. Comparing the students' requirements of the 60's when their demands were mostly connected with the academic points, protest movements even of such content became more catastrophic. For example, the Student Judicial Commission stated that it was illegal to award a scientific degree of Doctor of Chemistry to Professor I. P. Osipov, a well-known specialist of Kharkiv University on theoretical inorganic and organic chemistry (in particular, the thermo chemistry of solution chemistry) in analytical chemistry and pharmacology, the expert on forensic expertise in cases of arsons and fakes. Similarly, the injustice a part of the students shown to Professor O. O. Einhelman

(St. Vladimir University) petitioning in courts protecting rights of regular citizens, orphans and a future author of Ukraine Constitution project 1918. The third students' congress in the beginning of 1896 firstly appeared the slogan of support for the working class. Events of February 1899 when security guards bitten students of Saint- Petersburg University became a kind of watershed after which the opportunity for effective dialogue between the authorities and students narrowed to the limit. Reasons for the rise of radicalism today are known domination of atheistic worldview of the most part of student youth, promotion of left parties, belief in socialism, as a panacea youth minimalism and intolerance to evolutionary politics falling family influence lack of an effective education system in universities. The Rules for students of 1895 forbidden student reading houses, kitchenettes, holding theatrical performances, balls. There were illegal public speeches, fraternity, cash fees, lithographic content of lectures without the permission of professors, etc. It was allowed to create a student's family as an exception since May 18, 1898, but only with the consent of the director of educational establishment or rector. On the other hand system of material assistance to a poor student was operating; scholarship funds; practice; exemption from payment for studies; dormitories were built. These benefits were denied to Jew students that often made them the most active protesters. The Academic Council of Kharkiv University believed that the students' disorders were due to the lack of a university professorial disciplinary court, which had disconnected from professors. Mention that after the assassination by student Karpovich the Minister of Education Bogolepov the government made concessions by adopting on December 22, 1901, «Provisional rules for the organization of student institutions in higher educational institutions». Then on August 24, 1902, provisional rules were approved for the activities of the professorial disciplinary court, which worked closely. Well, the influence of radical parties of students' disbelief in the evolutionary principle of the development of disunity of 'academics', so called students who did not want to participate in disorders led to a new round of rebels. Thus, by the beginning of 1905, the students became a 'flammable material' that took an active part in the revolutionary events of the beginning of the XX century. *The practical significance* of the article lies in the possibility of its use in the preparation of historical and pedagogical manuals. A certain *originality* is the widespread use of archival sources. Scientific novelty: for the first time, concrete examples show the mosaic complexity of student

speeches, including those overly radical and largely deeply erroneous decisions that can be explained not only by the inexperience of young people, but also by the peculiarities of the then social and political situation. *Type of article:* descriptive-analytical.

Постановка питання. Це дослідження стало наслідком як через важливість врахування досвіду минулого у вихованні молоді, так і необхідності заповнення деяких «лаkun» при висвітленні студентського життя в університетах Наддніпрянської України у 90-х рр. XIX – початку XX ст.

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду ряду істориків – як у кінці XIX – на початку XX ст., так і в радянські роки. Якщо дореволюційні автори (М. Брагинський, Р. Видрін, В. Горохов, Г. Галаган, Г. Ліванов, В. Образцов, В. Чертков та ін.) намагалися виправдати каральні заходи влади, що не завжди відповідали рівню провини студентів, то радянські історики (С. Гессен, С. Ковачик, О. Назаревський, В. Орлов, І. Ремезовський, М. Ростов, О. Шехтер та ін.) перебільшували рівень революційності студентства, залишали поза увагою факти поділу університетської молоді на групи з різними, нерідко протилежними політичними поглядами. Об’єктивну картину діяльності дореволюційних університетів, протестних виступів студентів, які радикалізувалися під впливом політичних партій та течій, подають такі сучасні вчені, як Н. Георгієва, М. Грибовський, Л. Григор’єва, А. Іванов, М. Кругляк, І. Посохов та ін. Однак студентські виступи у трьох університетах підросійської України, на нашу думку, вивчені й проаналізовані недостатньо, що й було причиною написання цієї статті.

Джерельна база. Дослідження спирається на комплекс опублікованих та архівних історичних джерел Центрального державного історичного архіву України в Києві, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Державного архіву Одеської області та ін.

Виклад основного матеріалу. Ухвалений у Російській імперії у серпні 1884 р. черговий університетський Статут суттєво звузив автономію університетів, розширивши в них інспектуру (практично-університетську поліцію), яка діяла, не зважаючи на Вчену раду чи ректора. Влада хотіла бачити університети як заклади, що готували вірнопідданих чиновників, тому будь-які прояви опозиційності не бажала терпіти. Висловлюючи точку зору представників ідеології «*тащить и не пущать*», автор брошури 1899 р. піддав нищівній критиці Статут 1863 р. Він начебто призвів до повного безсилля професорів, а попечителі «благодарно вислуховували догани від купки зухва-

Keywords: students’ disorders, relations with professors, influence of radical parties, professors’ court, student congress.

Received: 30.08.2019

Reviewed: 15.11.2019

Accepted: 26.12.2019

лих юнаків, студентських депутатів і розшаркувалися перед ними шанобливо». Саме через це, на його думку, університети випускали в основному неуків і напів невігласів, які були наповнені соціалістичною маячнею й уявляли себе реформаторами світу. Тому автор і рекомендував запровадити в університетах рятівну дисципліну і тверду владу (Еленев Ф., 1900, с. 9).

Інший автор 1890-х рр. повністю заперечував необхідність будь-яких студентських товариств. Організаторами цих виступів вважав поляків, євреїв, вірменів, німців, тобто «іногородців» (Харузин А., 1891, с. 8). Такі висновки цілком збігалися з поглядами представників панівного режиму, які не могли змиритися з наявністю опозиційності у вищих навчальних закладах.

З іншого боку, атмосфера студентського середовища тепер принципово відрізнялася від ситуації навіть 1860-х рр., коли вже мали місце масові виступи в університетах. Але тоді студенти висували лише вимоги, що стосувалися системи навчання, контролю знань, якості викладання. Наприкінці 1890-х рр. протестні дії мали принципово інший зміст. Якщо академічні вимоги і зберегли, то вони набували більш категоричного характеру, особливо щодо несприйняття того чи того професора. Проте не завжди негативне ставлення студентів до змісту чи форми читання лекцій конкретними викладачами була наслідком об’єктивної оцінки. Наприклад, 29 грудня 1894 р. 80 професорів Московського університету зауважили, що Союзна рада студентських земляцтв «має претензії на осуд університетських викладачів, начальства і студентів, диктуючи їм характер дій, караючи за непокору» (Мельгунов С., 1913, сс. 182–218). Того року в Московському університеті керівництву з великими складнощами вдалося уникнути масових заворушень. На початку 1894 р. з Харкова до Москви був переведений для викладання філософії кримінального права талановитий криміналіст, мислитель, гуманіст проф. Л. Є. Владимиров. Однак Союзна рада студентів вирішила, що лише судова студентська комісія може надати йому дозвіл на викладання в Московському університеті. Члени комісії були категоричними в оцінках. Л. Є. Владимірова визначали як зятого реакціонера, кар’єриста, який у судах нібито захищав негідників. Професор відмовився від посади і став працювати у Москві адвокатом, щоб не бути винуватцем студентських страйків.

Більш вражаючим прикладом є рішення цієї судової комісії щодо неправомірності присудження в Московському університеті наукового ступеня доктора хімії професору Харківського університету І. П. Осипову, який згодом став ректором Харківського технологічного інституту. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він став добре відомим спеціалістом із питань теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної (зокрема, термохімії та хімії розчинів), аналітичної хімії, фармакології, проблем судової експертизи щодо підпалів та підробок, історії хімічної науки (К вопросу о причинах..., арк. 9–12). Від 1891/92 навчального року в університетах функціонувало близько 30 земляцтв, у тому числі Південне, Херсонське, Кубанське та ін. Лідери цих організацій провели у січні 1892 р. Перший загальностудентський з'їзд, на якому були присутніми представники Москви, Санкт-Петербурга, Харкова. Другий з'їзд відбувся в Москві у грудні 1893 р. Його делегати дійшли висновку, що польські студенти більш згуртовані, ніж російські. У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Москви поляки мали відокремлені корпоративні структури. У той же час грузинські та вірменські студенти діяли фактично спільно з росіянами. Єврейське ж студентство хоча й не мало ворожості до росіян, однак організаційно з ними не зливалось.

Від 1894 р. київський «Союз студентських організацій і земляцтв» (далі – Союз) тісно співпрацював зі студентською «Союзнаю радою». Наступного року він налічував щонайменше 900 прихильників. Своїми завданнями члени Союзу вважали «підняття розумового і морального рівня та поліпшення матеріального добробуту студентів». Під егідою Союзу створювали гуртки самоосвіти, бібліотеки, органи преси. В однойменному харківському Союзі налічувалося 340 студентів з 9 земляцтв, хоча в місті у 1895 р. їх було 25. Програмні принципи були аналогічні до програми київського Союзу: покращення матеріального становища та розумової атмосфери, що позитивно впливатиме на студентів.

Але вже на початку 1896 р. на третьому студентському з'їзді за участі представників від університетів Казані, Києва, Москви, Одеси, Томська, Харкова, а також польських організацій пролунало гасло підтримки робітничого руху. Студенти університету Св. Володимира М. Кривинюк і В. Квятковський ховали в лабораторії підпільну літературу для робітників. Вони також підготували на гектографії брошуру «Перехід до тероризму», «Маніфест Польської соціалістичної партії» та інші видання. На київських підприємствах прокламації «Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу» поширювали студенти університету

О. Рабчевський, К. Шуляковський і В. Заливський. Бібліотеку цієї суто робітничої організації зберігали студенти П. Полянський і К. Василенко (Записка о возникновении ..., арк. 5 зв. – 17 зв.).

Ці дії були цілком протилежними тим, про які 2 березня 1885 р. домовилися лідери земляцтв Московського університету: займатися винятково благодійністю, а не політичною діяльністю. 5 грудня 1896 р. царська влада визнала земляцтва як структури взаємодопомоги для нужденних студентів. Їх членам дозволяли створювати відповідні каси, проводити передплату, лотереї, розважальні вечори, бібліотеки (К вопросу о причинах..., сс. 8, 13). Однак 12 лютого 1899 р. «Київська союзна рада об'єднаних земляцтв і організацій» висловила рішучий протест чинній владі. Її ватажки наголошували, що не проханнями треба умовляти режим, а бажати «щасливої боротьби» з ним. Члени ради надіслали студентів університету Св. Володимира до колег Варшави, Москви, Санкт-Петербурга із закликом до страйків як дієвої форми протесту свавілля влади. Йшлося про факт побиття кінним загоном поручика Галлі студентів Санкт-Петербурзького університету в Рум'янцевському саду. В Новоросійському університеті 20 лютого студентський «Виконавчий комітет» і «Група боротьби до останнього» закликали колектив студентів страйкувати до перемоги. Вийшла газета «Вісник обструкції», друкували агітаційні бюлетені та відгуки (Записка о возникновении ..., арк. 2, 30–31 зв.).

Різка політизація студентських рухів була не випадковою, а мала певні причини. По-перше, переважна більшість студентів сповідувала матеріалістичний світогляд та атеїстичні переконання. Проф. О. М. Шилов зазначав, що на початку 1890-х рр. як гімназична, так і студентська молодь мала релігійну індіферентність, неналежні моральні принципи (Шилов А., 1891, с. 9). По-друге, на більшу частину студентів політично не впливала сім'я. З кінця XIX ст. партії лівого, анархістського спрямування намагалися максимально задіяти бунтівний дух молоді, оскільки студенти, маючи запальний характер, вірили в рецепти радикальних організацій (швидке вирішення складних проблем), а еволюційний метод значна їх частина вважала капітулянтством. По-третє, ідеї демократії, соціалізму, конституціоналізму, які поширювали серед населення (а щодо них студенти мали певну точку зору – далеко не негативну), робили самодержавний режим Російської імперії пережитком, атавізмом. Тим більше обурення викликали у студентства захисники самодержавства. А таких наприкінці XIX ст. було вже чимало, хоча вони й мали відмінні мотиви. Не випадково наприкінці життя О. І. Герцен із сумом зазначав: «Антимонархічна

революція безумовно неможлива в Росії». А письменник М. В. Гоголь запевняв, що монархічна влада буде зміцнюватися синхронно з підвищенням рівня освіченості всього людства. Адепти самодержавства презирливо іменували демократичний устрій США кінця XIX ст. «мертвечиною», порівнюючи його з оркестром без капельмейстера (Черняев, Н. И., 1895, сс. 33, 34, 59).

У листі голови Педагогічного товариства Санкт-Петербурга М. Х. фон Весселя до прем'єр-міністра Російської імперії С. Ю. Вітте наголошено, що для припинення студентських виступів мають існувати певні найголовніші та природні умови. Такими дописувач вважав наявність випускників гімназій, здатних до серйозних наукових занять, добре підготовлених до сприйняття професорських лекцій. Далекою від реального життя він назвав ініціативу міністра народної освіти Д. А. Толстого щодо збільшення навчальних годин для вивчення класичних, фактично мертвих, мов. У результаті гімназисти мали тижневе навантаження у 34 години, в тому числі – дві стародавні мови, що забирали щорічно 75 годин. Між тим західноєвропейська література була значно багатшою і в художньому, і в ідейному планах, не говорячи про науковий рівень, ніж греко-римська (Дело по вопросу о высшей школе, лл. 1–26).

Викладачі університетів не займалися вихованням студентів. Вважали, що його було достатньо в гімназіях, а завдання вищої школи – лише навчати. Цю тезу добре ілюструє приклад з приват-доцентом Новоросійського університету І. (Х.) І. Гохманом. Навесні 1886 р. попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський виступав проти його прийняття на кафедру механіки, оскільки І. Гохман не відмовився від віри батьків – юдаїзму, а його попечитель вважав цей фактор шкідливим і згубним для молоді. Ректор Ф. І. Леонтович досить тактовно заперечив Х. П. Сольському, зауваживши, що виховання не входить до обов'язків викладачів, а лекціями з практичної механіки І. Гохман жодної шкоди не завдасть (Таможська І. В., 2017, с. 189).

Міністерство народної освіти неодноразово декларувало необхідність більш тісного спілкування викладачів зі студентами, але в жодному з університетських Статутів не були вказані форми таких контактів. До того ж, від 1885 р. професорів фактично призначало Міністерство, а отже, кандидати мали відповідати критеріям вірогідних монарху. Серед викладачів були й опозиційно налаштовані особи (навіть у Санкт-Петербурзькому університеті наприкінці XIX ст. «неблагонадійними» вважали близько 20 % студентів). Ні практичні заняття (а їх було небагато, особливо на юри-

дичному факультеті, через значну кількість слухачів), ні введені 16 вересня 1884 р. дорадчі години не містили виховних функцій. Спілкування з деканами, інспекторами проходило в типово бюрократичних формах (Об учебных заведениях..., арк. 1–5 зв.). Були й винятки. Наприклад, інспектор Харківського університету (він мав штат служителів у 17 осіб) керував студентським духовим оркестром, перебував у приязних стосунках з оркестрантами (Разные бумаги...).

Ставлення суспільства до студентських виступів завжди було неоднозначним. Не лише тому, що частина громадян бачила в них якщо не опору владного режиму, то його слуг. Але іноді й самі студенти непередуманими, хуліганськими діями викликали до себе упередження. Ще в 1860-х рр. до них ставилися з «сумішшою остраху, недовіри та ворожості. У студентах бачили то якихось розбійників, то революціонерів, [...] то гульвіс-спокусників» (Голицын В. М., 1917, с. 179).

Через 30 років в діях найбільш непримиренно налаштованих студентів можна бачити й зовсім злочинні дії. Вони розпиляли хімічні реактиви, смердючі рідини (в гімназіях використовували для зриву занять сірчаний вуглець, карбід). У 1899 р. в Харківському університеті з аудиторії № 3 виносили непристойних студентів і професора Л. М. Загурського внаслідок отруєння. Університетський лікар ледь привів до тями професора, який потім пів року лікувався. Воднораз Л. М. Загурський не побажав, щоб винуватців його отруєння осудили (Мелихов В. А., 1912, с. 14).

Релігійний філософ, публіцист В. В. Розанов підкреслював, що радикалізм молоді «є хвороба віку, неприємна, клопітка, але не вперта і безпечна». Він вважав найбільш критичними в цьому сенсі вік у 16–27 років (Розанов, В. В., 1898, с. 411). У пресі стверджували: причини студентських безладів «майже завжди настільки мізерні, а вимоги незадоволених настільки безглузді», що викликають лише здивування. Немоżliво, щоб після підготовки в гімназії, контактів з професурою під час слухання лекцій можна було захоплюватися подібними нісенітницями, – писав один з авторів (Современная летопись, 1890, с. 875).

Але ж не випадково на початку 1895 р. Олександр III одержав петицію від групи інтелігентів, у котрій говорилося про гостру необхідність змінити частину положень Статуту 1884 р., скасувати посади попечителя, ректора, інспектора. Автори вважали за найкраще, щоб університетами керували корпорації професорів та студентів. Вони також не бачили сенсу в обов'язковості студентської форми і бюрократичних доган.

Воднораз наприкінці XIX ст. один з київських професорів з обуренням констатував (можливо, й перебільшуючи), що в університетах запанувала атмосфера справжнього шинку з курінням, піснями, зібраннями, опереточним вбранням, написами еротичного змісту і т. ін. (Юзефович, Б. М., 1908, сс. 71–72). Професор філософії університету Св. Володимира Є. М. Трубецької у листі до приватдоцента Харківського університету А. С. Вязигіна писав: «Треба почати енергійну кампанію проти сучасних богів, які панують над умами нашого студентства (особливо проти економічного матеріалізму та соціалізму». Але щоб їх перемогти, додав він, потрібні значні колективні зусилля (Трубецької, Е. Н.).

Згідно з правилами від 1884 р., осіб, що вступали до університету, зобов'язували надати «свідчення про бездоганну поведінку від місцевої поліції». За правилами для студентів від 1895 р. діяли заборони на розміщення будь-яких оголошень у приміщеннях, на подвір'ї, в університетському саду, студентській читальні, їдальні, кухмістерські, театральні вистави, концерти, бали. Заборонили й зібрання, сходки, земляцтва, таємні товариства та гуртки, виголошення публічних промов, грошові збори, одруження, літографування лекцій без дозволу викладача (Правила для студентів..., сс. 16–18). У проєкті правил від 1899 р. всі ці заборони продубльовано (Проект правил для студентів..., с. 30). Проте від 18 травня 1898 р. за згоди попечителя і керівництва університету студентам як виняток дозволяли одружуватися.

Неможливо заперечити факти певного піклування влади, приватних осіб, окремих професорів, про допомогу найменш забезпеченим студентам. Товариства допомоги бідним студентам були створені в університеті Св. Володимира (1869 р.) та Харківському університеті (1878 р.). Наприкінці XIX ст. у Київському університеті надавали 110 державних і приватних стипендій, а в Харківському – 171. У 1894 р. в університеті Св. Володимира стипендіальний фонд налічував 16 097,67 крб. Товариство допомоги бідним студентам у 1895 р. надало понад 13 тис. безкоштовних обідів, у 1896 р. – понад 15 тис., а у 1898 р. – понад 19 тис. Розмір стипендій коливався від 200 до 350 крб. Але отримували їх небагато студентів (або соромились бідності, або не потребували їх), тому в університеті Св. Володимира у 1895 р. було лише 17,5 % стипендіатів. У Харківському університеті з 1 660 студентів 202 отримували стипендію, тобто 12,7 %. Від оплати за навчальний рік звільняли від 500 до 650 осіб (Кругляк, М. Е., 2011, сс. 15, 25).

Рішення Міністерства народної освіти від 24 серпня 1890 р. мало ознаки дискримінації за конфесійною ознакою, бо стипендії та грошо-

ву допомогу могли одержувати лише християни. В Казанському, Варшавському, Новоросійському університетах бідних студентів-юдеїв звільняли від оплати за навчання. В університеті Св. Володимира такої практики не притримувалися. В Харківському ж університеті проф. П. І. Ковалевський висловив обурення з приводу того, що Правління підтримувало звільнення нужденних студентів-євреїв від оплати. Його демарш мав наслідки. 5 лютого 1892 р. міністр народної освіти І. Д. Делянов підписав циркуляр, за яким університети не мали права звільняти від оплати за навчання представників усіх нехристиянських релігій. Цей документ не мав поширення лише на тих студентів, які раніше вже отримали таке право за успіхи у навчанні (О недопущении лиц еврейского исповедания..., арк. 197, 204–210).

Неприкрито вороже ставлення до представників єврейської національності можна пояснити не лише їхнім небажанням асимілюватися, відмовитись від Віри своїх предків. Більша частина з тих 5 180 401 єврея, що проживали в Російській імперії (зокрема, на Волині та Київщині налічували 825 635 юдеїв), були нужденними. Якщо серед православних помирали 106 чоловіків на кожних 100 осіб жіночої статі, то у євреїв – 130. Незважаючи на низький рівень фінансово-матеріального забезпечення лівової частки єврейських сімей, з них безцеремонно вимагали по 300–700 крб. хабарів, якщо батьки намагалися дати синові гімназичну освіту (Ш-дъ, Я., 1903, с. 129).

Вчена рада університету Св. Володимира ще 1 березня 1886 р. стверджувала, що «євреї, які одержали освіту, особливо вищу, майже завжди вирізняються духом хибного лібералізму і за будь-якої слушної нагоди стають на бік антиурядових, зокрема національних заворушень, що неодноразово мало приклади в стінах університету Св. Володимира». Члени ради запевняли, що студенти-євреї завжди брали на себе роль лідерів у масових виступах (Грибовский, М. В. и Фоминых, С. Ф., 2012, с. 248). У списках виключених з університетів за участь у заворушеннях найбільше було студентів саме єврейського походження. Нерідко їх відраховували без права вступати до будь-якого іншого навчального закладу. Так було і в Харківському університеті. Наприклад, після виключення 12 листопада 1898 р. А. І. Штесселю та Г. А. Пузирейському як «політично неблагонадійним» заборонили займатися педагогічною роботою і бути студентами будь-якого навчального закладу на території Російської імперії. Не дивно, що протягом 1881–1904 рр. за кордон емігрували 1 123 тис. російських євреїв, у тому числі 880 тис. – до Сполучених Штатів Америки. Серед емігрантів 49,6 % складали літератори, вчені, пра-

цівники мистецтва, викладачі, вихователі (Разные бумаги, сс. 62, 21, 47).

Московський університет, у якому рівень забезпечення підручниками, клініками, гуртожитками, їдальнями був навищим, не уникнув студентських виступів. Проте лише за 1896/97 н. р. благодійники надали університету 38305,63 крб. слухачам лекцій, а ще 22158,27 крб. — для харчування у двох їдальнях (Доклад комиссии..., с. 3).

Вплив самодіяльних організацій, які об'єднували студентів, що не підтримували масові протестні акції («Комітет порядку», «Група незалежних» тощо) був незначним. Скажімо, в Києві членів «Союзу націоналістів» інші студенти презирливо іменували фаворитами, лакеями інспекції, шкурниками (К вопросу о причинах..., арк. 17). Наприкінці XIX ст. прихильники соціалістичних ідей діяли найбільш активно й послідовно. Їхні лідери були ініціаторами листівки в університеті Св. Володимира з гаслом «*Маску долой*», у якій стверджувалося, що будь-які студентські виступи мають політичне завдання (Глинский, Б. Б., 1914, с. 398).

Своєрідним Рубіконом став 1899 р., коли навіть академічні вимоги студентів мали політичний підтекст. Поштовхом до масових протестів студентів 30 ВНЗ Російської імперії на початку 1899 р. стали події у Санкт-Петербурзькому університеті 8 лютого під час відзначення 80-річчя створення цього навчального закладу. Було добре відомо, що раніше після закінчення академічного свята студенти часто напідпитку галасливими компаніями вривалися до ресторанів, Малого театру, цирку. За кілька днів до урочистого акту Микола II звернувся з проханням попередити студентів, що через хворобу імператриці вони не повинні надто голосно кричати, співати. Ректор університету В. І. Сергєєвич 4 лютого 1899 р. розмістив на стенді оголошення, в якому (замість апелювання до честі й гідності студентів) погрожував у разі порушення тиші карами, втручанням поліції. Зокрема, в оголошенні говорилося: «Винуватці можуть підлягати арешту, позбавленню пільг, звільненню і виключенню з університету та виселенню зі столиці». Через два дні студенти розбили вітрину і зірвали оголошення. А на урочистому акті В. І. Сергєєвич не зміг почати промову, бо в залі протягом 15 хвилин лунав свист, шикання і тупіт ногами. Коли студенти юрбами розходилися по домівках, біля Рум'янцевського скверу їх зустрів загін кінної поліції. Один зі студентів грудкою снігу влучив в обличчя вахмістру Скольмейстеру, інші мітлами налякали коней. Після цього студентів і випадкових перехожих поліціянти почали бити нагайками. Цей факт засвідчує, що вони готувалися про-вчити сту-

дентів, тому що нагайки згідно з правилами служби видавали поліції лише для нічного чергування. Це насилля примусило студентів оголосити страйк, що говорить про вплив на них робітничого руху (События 8 февраля 1899 г. ...).

17 лютого 1899 р. до Санкт-Петербурзьких приєдналися студенти університетів Св. Володимира і Харкова. Але в Києві деякий час точилася запекла боротьба між прихильниками страйку і їх супротивниками. Велика група студентів зайшла до аудиторії № 14 і не дозволила проф. П. М. Покровському читати лекцію. Потім оголосили, що вони солідарні зі студентами-протестувальниками Санкт-Петербургу і на 2 год. зачинилися в аудиторії. Ректору Ф. Я. Фортінському вони пізніше заявили, що не покинуть стіни університету, доки не будуть ухвалені чіткі правила, які б упорядкували права поліції щодо студентів. Найбільш активні протестувальники зривали лекції у інших професорів. Хоча вже 18 лютого Правління університету надало ректору список із 52 студентів на відрахування, ректор вважав, що таке рішення має ухвалювати Міністерство народної освіти.

9 березня в університеті Св. Володимира відбулася справжня бійка зі студентами, які прагнули навчатися. В хід пішли меблі, лабораторні прилади, бунтівники трошили двері, скляні вітрини. За розпорядженням начальника Київського жандармського управління В. Д. Новицького 149 студентів відвели до арештного відділення у супроводі двох рот Херсонського полку та півсотні козаків. 10 березня було оголошено, що всіх студентів відраховано, а рішення щодо їхнього поновлення в університеті керівництво ухвалюватиме персонально. З 2425 студентів відмовили 244 особам, а їхні прізвища повідомили до поліції, надіславши туди документи про них. У першу чергу відновлювали студентів медичного факультету (вони найбільше протестували проти страйкування) та студентів 4-х курсів інших факультетів. При цьому дотримувалися 10-відсоткової норми євреїв і 20-відсоткової католиків (О студенческих беспорядках..., арк. 3–9 зв.; 51–55, 66–67 зв., 148–154).

24 лютого 1899 р. через масовий страйк відраховували всіх студентів Харківського університету. Раніше тут часто практикували адміністративне висилання за межі міста, що в очах суспільства робило їх мучениками, борцями з царатом. Тому Вчена рада в листі до міністра народної освіти П. С. Ванновського писала, що такі заходи штовхали молодь до протиурядових таємних товариств, на шлях протесту. Рада вважала за необхідне відмовитись від трактування студентів лише «окремими відвідувачами» університету. Протягом 1899 р. було відмовлено у відновленні на навчання тільки

п'яти студентам (О восстановлении правильного хода занятий в университетах, арк. 6 зв.-7).

У Новоросійському університеті страйк тривав від 20 лютого до 4 березня 1899 р. На іспити 28 квітня з'явилося мало студентів, а наступного дня відбулася між страйкарями і тими, хто бажали їх складати (Коваль, І. М., гол. ред., 2015, с. 64).

Якщо Вчена рада університету Св. Володимира дійшла висновку, що студентські виступи припиняться, якщо чинний Статут змінити на більш ліберальний Статут 1863 р., то влада мала протилежний погляд (Отзывы немецких и голландских профессоров..., с. 26). Попечитель Київського навчального округу В. В. Вельямінов-Зернов у листі до міністра народної освіти М. П. Боголепова вважав за необхідне заборонити всі студентські організації, обмежити можливість переходу студентів з одного університету до іншого, збільшити штат університетської інспекції (фактично поліції) – по одному наглядачеві на кожних сто студентів. Також він закликав в жодному разі не дозволяти студентські шлюбів. Попечитель підкреслив, що серед відрахованих 15 квітня 1899 р. 335 студентів 189 були євреями і це «ще раз переконливо засвідчило, як небажане і шкідливе для нормального університетського життя велике скупчення євреїв у Київському університеті, особливо на медичному факультеті». А 1 червня 1899 р. В. В. Вельямінов

– Зернов ще раз наголосив: «Єврейський і польський елементи ... виявилися більш сильними і впливовими, ніж розрізнена маса решти студентів». Політичного характеру виступів він не заперечував, але помилково вказав, що студенти «сліпо підкорялися наказам із зовні» (О студенческих беспорядках..., арк. 193, 203–203 зв.).

Прем'єр-міністр С. Ю. Вітте влітку 1899 р. заявив, що «справа (студентських страйків) виросла від соціальних пустощів до рівня суспільного явища». За його ініціативи 6 міністрів розробили 29 липня 1899 р. «Тимчасові правила щодо відбавлення військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів за вчинення у натовпі безладів». При цьому були свідомо порушені юридичні норми, бо до армії направляли й тих студентів, що мали пільги за сімейним станом, або й таких, що навіть не досягли призовного віку. Хоча ще 1879 р. у Міністерстві військових справ вважали, що відраховані з вищих навчальних закладів студенти не мають служили в армії. Через 20 років військовий міністр О. М. Куропаткін висловлював таку саму думку. Від початку дії цієї норми чимало представників професури попереджали, що її запровадження зробить студентів переконаними ворогами влади (Дело по вопросу о высшей школе, л. 27–30).

10 січня 1901 р. до солдатської служби віддали 183 студентів університету Св. Володимира: двох – на 3 роки, п'ятьох – на 2, ще 176 – на 1 рік. Таке ж покарання спіткало 27 студентів Санкт-Петербурзького університету. Керівництво Харківського університету 3 лютого 1901 р. ухвалило рішення 16 студентів вислати з Харкова, а 66-ти – оголосити догану замість віддати до армії. Після протестної демонстрації студентів 19 лютого 1901 р. керівник Харківського навчального округу І. П. Хрущов вирішив не застосовувати правила 29 липня 1899 р. щодо студентів Харківських вищих навчальних закладів. Направлені до армії студенти Київського і Санкт-Петербурзького університетів служили недовго (Ремезовский, И. Д., 1984, с. 15).

Бюрократично зашорений авторитарний режим в університетах, роз'єднаність студентства й викладачів спричинили молодіжний протест, який не завжди набував цивілізованих форм. Влада ж відповідала арештами за будь-які масові протести, навіть цілком прийнятні. Наприклад, 29–30 квітня 1900 р. поліція повідомляла про затримку саме «інтелігентів», а не якихось дебоширів (Об аресте 17 студентов..., арк. 1–2).

Радикалізацію студентських виступів на початку XX ст. можна пояснити посиленням впливу лівих та ультралівих партій. Добре усвідомлюючи недосвідченість і запальний характер студентства, більшовики, есери, анархісти використовували його заради своїх політичних цілей. Уже в другому номері більшовицької «*Искры*» 1900 р. з'явився характерний девіз: «Студент ішов на допомогу робітнику, робітник повинен прийти на допомогу студенту» (Энгель, Г. и Горохов, В., с. 112).

Професор А. Є. Іванов ділив студентів університетів та інститутів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. на такі умовні категорії: соціалісти, ліберали, академісти, реакціонери, байдужі. Так звані «академісти» (їх дуже не любив В. І. Ленін) прагнули вчитись, а не займатися політикою. 20 лютого 1900 р. Харківська союзна студентська рада вирішила передати їх на розгляд Судової комісії саме тому, що вони не підтримали бойкоту і намагались складати чергові академічні іспити. А студенту О. Г. Ткачову захоплення політичними обструкціями заважало закінчити університет протягом 12 років (Пуришкевич, В., 1914, с. 16).

Партії крайнього лівого спектру не гребували жодними засобами для того, щоб переконати маси у своїй правоті. Не випадково колишні соціал-демократи К. Д. Кускова і С. М. Прокопович рішуче порвали з В. Леніном та його прихильниками, опублікувавши у 1899 р. категоричне «*Credo*». Зокрема, К. А. Кускова свідчила: «Нам обом ре-

волюційне середовище було глибоко огидним. Неправда, провокація, мета виправдовує засоби – і оази (лише оази) справжнього героїства» (Кускова Катерина Дмитриевна...). Немоżliво не погодитися з цією констатацією, особливо згадавши трагічний випадок у сім'ї знаменитого хірурга М. В. Скліфосовського. Лідери есерів доручили його старшому сину Володимирі, студенту Санкт-Петербурзького університету, вбити повітового маршала шляхти Полтавської губернії М. К. Катеринича. Він часто бував у маєтку М. В. Скліфосовського «Відрада» як друг сім'ї. Не бажаючи через це виконувати наказ, Володимир застрелився (Лидинг, А., 2016, с. 5). На жаль, це не поодинокий випадок. 4 березня 1904 р. Київське міське жандармське управління повідомляло про самогубство двох студентів університету Св. Володимира. Додатково стало відомо, що двоє інших студентів теж мають намір покінчити з собою, не бажаючи виконувати терористичний акт, який їм доручили (Рапорт в Департамент полиції..., арк. 15). Протягом 1899–1 квітня 1905 рр. у Санкт-Петербурзькому навчальному окрузі зафіксовано 8 самогубств студентів (без технічних ВНЗ) і один замах на самогубство. У Києві 4 студенти покінчили з життям і один намагався це зробити. У Харкові трапилося 13 самогубств і одна спроба суїциду. В Одеському навчальному окрузі до жовтня 1905 р. обійшлося без самогубств. Майже за 7 років зареєстровано 38 студентських суїцидів, 3 спроби покінчити з собою (Хроника и мелкие известия, 1905, № 23, с. 763).

Через відсутність системи виховних заходів на початку ХХ ст., непорядкованість стосунків між викладачами і студентами несприйняття останніми професури стало ще категоричнішим. Таке невдоволення можна пояснити не низьким науковим рівнем викладання, а надмірною вимогливістю на іспитах, значним обсягом завдань чи політичною позицією, яка була не до вподоби студентам. Скажімо, восени 1900 р. студенти університету Св. Володимира не бажали відвідувати лекції з конституційного права проф. О. О. Ейхельмана (1854–1943). Фахівця світового класу з цієї дисципліни, майбутнього автора проекту Конституції України 1918 р. (на базі драгоманівської ідеї «спільки громад»), дійсного члена Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка називали «невігласом». На щастя, були й ті студенти, які більш справедливо оцінили О. О. Ейхельмана. Наприклад, студенту університету Св. Володимира М. І. Харито, автору 48 романів, належать рядки:

*Не все хорошее забыто,
Не всюду царствует обман,
Среди студентов есть Харито,
А в профессуре – Ейхельман.*

Про те, як глибоко помилялися студенти, що вважали професора невігласом, свідчать урочисті адреси, які надсилали О. О. Ейхельману громадяни, права котрих він захищав. 5 лютого 1901 р. гласні Київської міської думи висловили йому подяку за суттєвий внесок у роботу цього органу управління. 19 лютого 1902 р. працівники торговельних закладів подякували за те, що він добився для них скорочення робочого дня. Київський сирітський суд у привітанні від 18 березня 1903 р. висловлював надію, що професор і надалі захищатиме інтереси сиріт. 6 лютого 1914 р. студентський хор університету надав О. О. Ейхельману звання почесного члена. Члени хору писали, що в університеті залишилося обмаль викладачів, які б тепло, задушевно спілкувалися зі студентами, й один з них – «Ви, дорогий Отто Оттонович». Його називали справжнім другом студентів, який близько до серця приймав інтереси молоді. На початку квітня 1914 р. колективи студентського ходу і симфонічного оркестру надіслали йому привітальні телеграми (Яновський, Д., 2016, с. 311).

Студенти медичного факультету Харківського університету вимагали звільнення проф. Ф. О. Патенка, який, на їхню думку, на іспитах з фармакології був занадто вимогливим. Не відомо, чи знали студенти, що саме глибоке знання судової медицини та фармакології допомогло Ф. О. Патенку виграти важливу судову справу 1896–1897 рр. Йому вдалося переконати суд винести виправдувальний вирок селянам-вотьякам, яких несправедливо обвинувачували у людських жертвопринесеннях. Студенти-філологи оголосили бойкот викладачам П. М. Буцинському (1853–1916), автору оригінальної дисертації «Про Богдана Хмельницького», і Я. А. Денисову (1862–1919) через їхні політичні уподобання. Зазначимо, що 24 вересня 1919 р. Я. А. Денисова більшовики убили (за однією з версій – зарубали) саме за його політичні погляди (Шаховской, М., 1907, с. 10).

Наприкінці листопада 1901 р. лекції талановитого хіміка, заслуженого професора Харківського університету, ініціатора спорудження міського водогону проф. Г. І. Лагермарка (1843–1907) студенти першого курсу ветеринарного інституту називали «незадовільними». Перед тим він одержав анонімного листа, в якому були висловлені погрози вбивства, якщо він не припинить викладання. Восени 1901 р. лекції студенти погано відвідували як в університеті, так й у ветеринарному інституті. Вони гуртувалися у групи, де обговорювали можливість проведення масових зібрань та створення самодіяльних організацій. Реакція влади на події у ветеринарному інституті була типовою: усіх студентів відрахували за наказом міністра народної освіти.

ти П. С. Ванновського. Згодом з'ясували, що виступ проти проф. Г. І. Лагермарка підготували троє студентів університету (і не першого курсу!). Тому в ніч на 28 листопада 1901 р. їх затримали, однак наступного дня звільнили. Обурені їхнім арештом студенти-ветеринари і студенти університету побігли шибки у будинку редактора газети «Южный край» О. О. Юзефовича. Адже в газеті досить об'єктивно розповідалося про життя у вищих навчальних закладах. Про те, що О. О. Юзефович виділив з власного капіталу на будівництво дешевих квартир 30 тис. крб. (дуже велика на початок ХХ ст. сума!), певно, студенти не знали (Студенческие волнения..., сс. 262–266).

Протягом 1887–1901 рр. зафіксовано 7 випадків масових студентських виступів в університетах Російської імперії. Вчена рада Харківського університету вважала, що збурення студентства у 1899–1901 рр. були наслідком насамперед роз'єднаністю студентів і професорів, бездіяльністю від 1884 р. університетського професорського суду, який був створений 1863 р. (Ответ Совета Императорского Харьковского университета..., с. 65).

У березні 1902 р. велика група професорів Московського університету, у тому числі світила тогочасної науки, – В. І. Вернадський, В. О. Ключевський, М. Д. Зелінський, Р. Г. Віппер, С. М. Трубецькой, В. І. Гер'є, М. О. Умов, О. П. Павлов, М. М. Любавін – у зверненні до студентів закликала не вдаватися до страйків в університетах. Вони зауважили, що такий конфлікт є «надто хибним і небезпечним» (Хроника внутренней жизни, 1901, сс. 365–367).

14 лютого 1901 р. колишній студент Санкт-Петербурзького університету П. В. Карпович убив міністра народної освіти М. П. Боголепова. Раніше уродженець Гомеля П. В. Карпович навчався у Московському, потім – у Юр'ївському університеті, але звідти його відрахували. Тому він вступив до Санкт-Петербурзького університету. Зауважимо, що адміністрація Юр'ївського університету спершу відмовила П. В. Карповичу, але на його прохання саме М. П. Боголепов наполіг на тому, щоб керівництво зарахувало його студентом. Через переслідування поліції (П. В. Карпович ввозив до Росії нелегальну марксистську літературу) він виїхав для продовження навчання до Німеччини. Сумнівно, що він мав великий потяг до навчання, бо в Московському університеті його залишали на другий рік на першому курсі. Значно більше його цікавила політика, терор. Не випадково у 1908 р. він став одним із членів есерівської групи, що готувала замах на Миколу II. Вбивство міністра він пояснив протестом на введення у липні 1899 р. «Тимчасових правил...», роз-

роблених прем'єр-міністром С. Ю. Вітте, за яким студентів-бунтівників могли віддавати в солдати. Як міністр М. П. Боголепов вдавався до жорстких заходів, щоб завадити перетворенню університетів на центри революційної пропаганди. Були введені посади інспекторів і їхніх помічників (в основному брали на цю роботу відставних офіцерів і солдатів, що звикли до порядків казарми і не бачили великих відмінностей її від університету), які фактично мали повноваження університетської поліції. Вони повинні були контролювати поведінку студентів, виявляти лідерів виступів. З іншого боку, саме міністру народної освіти 8 університетів зобов'язані введенням до експлуатації студентських гуртожитків. М. П. Боголепов стверджував: «Завдання університетів – так вести викладання, щоб учень не боявся самостійно виявляти розум (сміливість думки)» (Боголепов Николай Павлович...; Перетц, П. Выстрел в министра).

22 грудня 1901 р. новий міністр народної освіти П. С. Ванновський підготував проєкт «Тимчасових правил організації студентських закладів у вищих навчальних закладах», які підписав цар. Дозволяли мати студентські їдальні, чайні, каси (взаємодопомоги, позичково-ощадні), опікунські ради для пошуку занять для бідних студентів, бібліотеки, читальні. Ці структури можна було створювати як для навчального закладу в цілому, так і для факультету, відділення, курсу чи його частин зокрема. Заохочували існування науково-літературних та релігійних гуртків, заняття мистецтвом, фізичними вправами. Вважали, що ці заходи відволікатимуть студентів від «лихих думок». Передбачені були старости курсів, факультетів, відділень. Їх обирали на зборах студентських колективів, але число присутніх обмежували у 300 студентів. При зверненні більше ніж половини старост до ректора зібрати загальні збори, він був зобов'язаний дати дозвіл на проведення такого заходу. Порядок денний можна було формувати за узгодженням питань з ректором. Без дозволу керівництва студентам було заборонено вивішувати оголошення, відгуки, проводити сходки, збори, наради (Временные правила организации..., 1901, сс. 1–7).

Правилами було визначено кількісний склад студентів у наукових гуртках: займатися історією літератури могли до 50 осіб, економічними науками – 30. Ефективність діяльності гуртків, наприклад, у Харківському університеті була невисокою: їх відвідувала незначна частина студентів. Статути гуртків затверджував попечитель за поданням деканів. Так від 6 березня 1900 р. почав працювати економічний гурток під керівництвом проф. В. Ф. Левитського кількістю у 29 студентів, у яких він вів навчальні заняття. Певно, серед них були й

студенти, яких називали «мозольщиками», (або «вигрішуватими»), бо вони сиділи на передніх лавах, щоб викладачі їх краще запам'ятовували. За чотири місяці гурток провів 5 занять. Вже після зборів 30 жовтня 1900 р. до жовтня 1902 р. гурток не працював. Філософсько-богословський гурток, яким керував професор богослов'я Т. І. Буткевич (1854–1925), за 2 роки зібрався лише тричі. У науково-літературному гуртку за 7 засідань заслухали 9 рефератів, які засвідчили, що студентам серйозні наукові завдання непосильні. Реферати були не цікавими, тому скептики іронізували, цитуючи М. О. Некрасова:

*Какие вы трактуете предметы?
Проказы домовых, пословицы, приметы,
О роли петуха в языческом быту,
Значенье кочерги, историю ухвата?*

Протягом 1903 р. на юридичному та історико-філологічному факультетах гуртки існували лише на папері (Бузескул, В., 1911, сс. 376; Митропольский, И. А., 1899, с. 239; Анисимов, А., 1903, сс. 203–208, 216).

24 серпня 1902 р. Микола II затвердив тимчасові правила щодо професорського дисциплінарного суду у вищих навчальних закладах. В університетах його склад формували з п'яти членів суду і п'яти кандидатів, в інших ВНЗ – по троє членів суду і троє кандидатів. Суду надавали повноваження розглядати справи щодо непорозумінь або конфліктів між студентами і викладачами, а також проступків, що засвідчували непорядність і суперечили правилам честі та моральності характеру. Судовий процес проводили без сторонніх осіб. У випадках, коли винуватець не з'являвся, справа розглядали без нього. Судді мали право винести такі вердикти: зауваження, догана, позбавлення права присутності на курсових зборах чи виконувати обов'язки старости; переведення зі студентів у статус вільного слухача терміном до півроку; моральний осуд; відрахування з університету без права вступу до іншого навчального закладу або з таким правом чи заборобою вступати на певний термін; відрахування з університету без зазначення терміну або з умовою вступити до іншого університету до початку наступного навчального року (Временные правила о профессорском дисциплинарном суде..., 1902, сс. 2–7). Як бачимо, карцер як форму покарання уже не застосовували.

На вчених радах Варшавського, Новоросійського, Київського, Юр'ївського університетів дійшли згоди, що професорський суд – найвища інстанція стосовно нелегально діючого товариського студентського суду честі. Тому на ньому слід переглядати його справи в разі, якщо не дотримано відповідних правил честі. У Харківському

університеті додатково пропонували зробити засідання професорського суду відкритими, щоб їх могли відвідувати студенти. Але попечитель Харківського навчального округу М. М. Алексеєнко не підтримав такої ідеї, як і керівництво університету Св. Володимира (Труды высочайше учрежденной Комиссии..., вып. 4, сс. 50, 100). Було ухвалене також положення про кураторів. Зауважимо, що більшість професури всіляко ухилялась від участі у роботі дисциплінарного суду та кураторської посади. Вони й надалі вважали, що перекваліфікувати викладачів на вихователів не бажано, а студентські проблеми більшість професорів і так розглядали під час колоквиумів або практичних занять.

На початку 1901 р. проф. М. Й. Куплеваський (1847–1917) як ректор Харківського університету протягом 1901–1906 рр. розробив проєкт правил для студентських товариств, опублікувавши його як брошуру. Проаналізувавши студентські виступи в університеті від кінця жовтня до початку грудня 1901 р., дійшов висновку, що вони мали не конституційний, а анархічний і соціалістичний характер. Тому, на його думку, будь-які організації студентів обов'язково спричинять політичну боротьбу. Як наслідок цього, М. Й. Куплевський відмовився від свого проєкту (Сводная записка..., сс. 95, 100, 118).

Настрої студентських колективів були дуже непростими, але найактивнішу, проте незначну, частину складали прихильники саме соціалістичних ідей та радикальних дій, які були нетерпимі до чинної влади. Водночас існували й адепти інших поглядів: в Харкові діяла студентська «Ліга антисемітів», «Товариство російських студентів», в університеті Св. Володимира – товариство «Вищі навчальні заклади – для науки», в Новоросійському університеті (м. Одеса) – «Священна ліга студентів», «Єдність – сила».

У березні 1902 р. в Одесі відбувся I студентський з'їзд, де констатували: студентство розколо- те, тому масові рухи, стихійна боротьба на академічному ґрунті – утопія. Була висловлена думка, що виступи мають набути революційного характеру й потрібно вести цілеспрямовану політичну агітацію на публічних виступах, зборах, концертах. Аналогічні рішення наприкінці жовтня 1903 р. ухвалив II студентський з'їзд в Одесі, де наголошували на важливості опертя на партійні течії (Энгель, Г. и Горохов, В., б. г., сс. 89–93).

Хоча у січні 1902 р. кожному студенту під розписку повідомили про наслідки порушень університетських правил, наприкінці 1901–1902 рр. відбулися досить бурхливі студентські виступи (Всеподданнейший отчет министра..., с. 97).

Професор Санкт-Петербурзького університету, майбутній академік Української Академії

наук В. М. Перетц (1870–1935), 19 листопада 1901 р. у листі до приват-доцента університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольського (1867–1934) писав, що попечитель В. К. фон Анреп (1852–1927) стверджував: існування вищих навчальних закладів, в яких безлад став хронічним, неможливо терпіти й, можливо, доведеться їх зачинити на 3–5 років, аби розробити радикальні заходи проти студентських виступів (Письма В. М. Перетца к М. В. Довнар-Запольскому, арк. 3–4).

Для того, щоб не дратувати студентів, влада у 1902 р. заборонила надавати ректорам секретні характеристики випускників гімназій, які вступали до університету. Водночас керівництву ВНЗ дозволили набирати на перший курс на 10 % більше абітурієнтів, аніж за планом, а до університету Св. Володимира – на 200 осіб більше. У листопаді 1903 р. був відкритий гуртожиток (80 кімнат на 150 осіб) для студентів Харківського університету, їдальня та актовий зал. Понад половину жильців складали студенти першого курсу (Бузескул, В., 1905, с. 69). Міська влада організувала для бідних студентів їдальню, яка працювала від 13 до 17 год. Відвідувачі могли обрати страви з двох перших і трьох-чотирьох других страв, причому норма м'яса на одну особу складала 410 г, а хліб чотирьох сортів подавали безкоштовно. Незаможним студентам знижували оплату наполовину (відтак вона дорівнювала 3,5 крб. на місяць), а із зовсім бідних взагалі не стягували (Матеріали за 1901–1905 рр. ...).

Через незначну кількість студентів у Російській імперії порівняно з країнами Західної Європи чи США значну частину найактивніших під час виступів студентів поновлювали на навчання в університетах. Типовий приклад: студента університету Св. Володимира М. Кононацького, який раніше навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, кількаразово відраховували за участь у «безладах» і згодом поновлювали. Йому надавали статус вільного слухача, виключали за несплату за навчання, але щоразу зараховували до студентських лав. Від листопада 1902 р. М. Кононацький перебував під особливим наглядом поліції, а вже 12 вересня 1903 р. губернатор Поділля констатував: М. Кононацький не був помічений у чомусь вартому осуду. Але він помилявся, бо невдовзі під час обшуку в нього виявили підривні матеріали й тому заарештували (О беспорядках в университете..., арк. 75 зв.). Зафіксовані випадки, коли студенти бешкетували, порушували тишу серед ночі дикими вигуками, чинили опір поліції та ін. Наприклад, у лютому 1902 р. на станції «Одеса головна» студенти Новоросійського університету К. Орлов і О. Маурер напідпитку трошили посуд у буфеті, сварилися з жандармським унтер-офіцером

та прислугою одеського градоначальника. Цей інцидент став предметом розгляду університетським судом лише 20 грудня 1902 р. Покарання призначили доволі поблажливі: К. Орлову оголосили догану, а О. Мауреру – зауваження (певно, через те, що за розтрощений посуд вони заплатили) (С журналами засіданий Совета за 1903 год, арк. 3).

У 1903 р. проф. Л. Гіршман зауважив, що студенти – «люди хворі, надто нервові, запальні, легко вдаються до крайнощів» (Труды высочайше учрежденной Комиссии..., 1903, вып. 2, с. 226).

У доповідних записках губернських жандармських управлінь початку ХХ ст. фіксували ненормальні умови в системі освіти і внутрішнього побуту університетів, що ніяк не могли вирішити. Університети, йшлося в них, не відповідали науковим запитам молоді, тому вона відірвана від ВНЗ й захоплюється політичними акціями, а професури зазвичай байдуже до студентів (Обзор важнейших дознаний..., сс. 3–4).

Західноєвропейську систему освіти і виховання ніяк не могли застосувати у Російській імперії. Скажімо, у Кембриджському університеті студенти жили в корпусах по 10–15 осіб у кімнаті під постійним контролем деканату. О 7:30 вони вже були в церкві, о 8:00 приступали до навчальних занять. Після 22:00 виходити на вулицю було заборонено, за паління на студента могло очікувати покарання карцером. Чимало часу студенти приділяли заняттям спортом. До 40-х рр. ХІХ ст. студентські протести відбувалися в Німеччині, Іспанії, Італії, але вони припинилися після отримання університетами справжньої автономії (Котляров, А., 1909, сс. 4–5).

Інша ситуація склалася в університетах Російської імперії. Губернаторам надавали списки студентів, які мали «шкідливий вплив» на інших (По поводу доставления Киевскому губернатору списков студентов с вредным влиянием, арк. 3). У Харківському університеті відраховували 20 студентів без права вступати до будь-яких вищих навчальних закладів, 34-х виключили на 2 роки, а 65-м студентам оголосили догану. Водночас студенти-«академісти» погрожували надрукувати в газеті прізвиська студентів-революціонерів і професорів із лівими поглядами (Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову, 2013, с. 206), а студентів, що не підтримували масові виступи, зриви занять та іспитів, називали «зрадниками».

Коли розпочалася «перша російська революція», студенти Києва, Одеси, Харкова досить активно вимагали справжньої академічної свободи. Аналогічних позицій дотримувалася і значна частина професури. Тоді було не відомо, що події 9 січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі – добре організована провокація священика Г. Гапона та його

помічників. Напередодні, 8 січня, були заготовлені листівки, в яких ішлося, що слуги царизму розстріляли тисячі робітників на Двірцевій площі. Воєнного коменданта Петербурга, який порушив по-станову про заборону видавати військам бойові патрони в день маніфестації, Микола II розжалував після трагічних подій 9 січня 1905 р. (Сурнін, В. Б., 2016, сс. 47–48).

Важливо, що колективи університетів майже одностайно вимагали «недоторканності особи, свободи слова, друку, союзів і зборів». Питання ж припинення занять в університетах постійно викликало незгоду серед студентів. Наприклад, 25 січня 1905 р. група студентів-юристів четвертого курсу Новоросійського університету і студентів-засновників юридичного гуртка звернулися до всіх студентів із закликом відновити заняття на факультетах (Заявление студентов-юристов..., арк. 4). Проте 10 лютого студенти-медики п'ятого курсу цього ж університету відмовились від складання державних іспитів, аргументуючи це тим, що в країні відбувалися дуже важливі події. Аналогічні рішення ухвалили студенти Харківського, Юр'ївського та інших університетів. Більшість студентів не наважувалася голосувати «проти», бо їм загрожувало загальне презирство (Хроника и мелкие известия, 1905, № 7, с. 245). Мало хто погоджувався з думкою студента Гірничого інституту Санкт-Петербурга О. Кузлицького, який заявляв, що в країні уже ціле десятиріччя готують «неврастеніків з дипломами» (Университет и политика, 1906, с. 105).

Висновки. М. І. Пирогов мав рацію, коли говорив, що «університет є найкращим барометром суспільства». Заслуговує на увагу висновок Вченої рада Харківського університету від березня 1905 р. про необхідність забезпечення умов нормальної діяльності університету. Професори заявили, що безладдя є не лише наслідок дій лихих людей, а й результат недоліків політичного та цивільного устрою, а тому ніякі репресії не поліпшать ситуацію (Заявление студентов-юристов..., сс. 4–5).

Обсяг статті не дозволяє простежити досить складні й неоднозначні події в університетах протягом 1905–1907 рр. Підсумовуючи ж вищевикладене, можна констатувати, що саме наприкінці XIX – на початку XX ст. у співвідношенні дуальних сторін «студентство – влада» настав критичний перелом, у результаті якого можливості вирішення проблем шляхом взаємних поступок і діалогу виявилися втраченими. При цьому провина покладається на обидві сторони, але більша частину відповідальності лежить на представниках ультрарадикальних партій, які наполегливо діяли на засадах «чим гірше – тим краще» і які ставилися до емоційно пристрасного студентства як до «гарматного м'яса».

Подяки. Автор висловлює глибоку подяку працівникам архівів, співробітникам Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Бібліографічні посилання

Анисимов, А., 1903. Харьковские студенческие кружки. *Русское богатство*. Санкт-Петербург, № 12, сс. 201–217.

Боголепов Николай Павлович. *Wikipedia*. Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Боголепов-Николай-Павлович>>.

Бузескул, В., 1911. *Исторические этюды*. Санкт-Петербург.

Бузескул, В., 1905. *История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884 г. до 1905 г.)*. Харьков.

Временные правила о профессорском дисциплинарном суде в высших учебных заведениях Министерства народного просвещения. Высочайше утверждены 1902 г., 1902. Харьков.

Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного образования, 1901. Санкт-Петербург.

Всепоподаннейший отчет министра народного просвещения за 1902 год, 1904. Санкт-Петербург.

Глинский, Б. Б., 1914. *Среди литераторов и учёных. Биографии, характеристики, некрологи, воспоминания, встречи*. Санкт-Петербург.

Голицын, В. М., 1917. Московский университет в 60-х годах. *Голос минувшего*. Москва, № 11–12, сс. 173–240.

Грибовский, М. В. и Фоминых, С. Ф., ред., 2012. *Профессорско-преподавательский корпус российских университетов 1884–1917 гг.* Исследования и документы. Томск: Изд-во Томск. ун-та.

Дело по вопросу о высшей школе. Спр. 255. Оп. 22. Ф. 560. Санкт-Петербург: Российский государственный исторический архив.

Доклад комиссии, избранной Советом Императорского Харьковского университета, для обсуждения вопроса о системе вознаграждения преподавателей университета, основанной на взимании со студентов и слушателей особой платы за слушание лекций и руководство их занятиями, 1897. Харьков.

Еленев Ф., 1900. *Наше молодое поколение. В разьяснение причин студенческих волнений 1899 года*. Москва.

Записка о возникновении и развитии тайных студенческих кружков. Спр. 1038. Оп. 530. Ф. 1405. Санкт-

Петербург: Российский государственный исторический архив, лл. 1–52 зв.

Заявление студентов-юристов 4-го курса Новороссийского университета ко всем студентам о возобновлении занятий, заявление студентов-учредителей юридического кружка. Спр. 514. Оп. 1. Ф. 153. Одеса: Державний архів Одеської області.

К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков (1899–1904 гг.). Спр. 33. Ф. 60. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Коваль, І. М., гол. ред., 2015. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія і сучасність 1865–2015.* Одеса: Одеський національний університет.

Котляров, А., 1909. *Заграничные университеты и наше воспитание.* Киев.

Кругляк, М. Е., 2011. Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історична панорама.* Чернівці, вип. 13, сс. 7–31.

Кускова Екатерина Дмитриевна. *Wikipedia.* Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Кускова-Екатерина-Дмитриевна>>.

Лидинг, А., 2016. *Врач милостью Божией. Тайны прошлого.* Киев, № 3.

Матеріали за 1901–1905 рр. Т. 1. Оп. 1. Ф. II. Харків: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мелихов, В. А., 1912. *Л. Н. Загурский, профессор Императорского Харьковского университета (некролог).* Харьков.

Мельгунов С., 1913. Московский университет в 1894 г. (По поводу воспоминаний проф. Боголепова). *Голос минувшего.* Москва, № 5, сс. 182–218.

Митропольский, И. А., 1899. Из воспоминаний о Московском университете. В: *Воспоминания о студенческой жизни В. О. Ключевского, П. М. Обнинского, Д. Н. Свербеева, С. М. Соловьева, А. И. Кирпичникова, В. А. Гольцева, Ф. И. Буслаева и др.* Москва, сс. 235–270.

О беспорядках в университете и Нежинском историко-филологическом институте. Спр. 48. Оп. 810. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О восстановлении правильного хода занятий в университетах. Спр. 264. Оп. 1. Ф. 2018. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О недопущении лиц еврейского исповедания в число приват-доцентов Университета Св. Владимира. Спр. 37. Оп. 52. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О студенческих беспорядках, начавшихся 17 февраля в здании университета Св. Владимира. Спр. 3. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Об аресте 17 студентов университета Св. Владимира на сходке «интеллигентов». Спр. 10. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Об учебных заведениях Министерства народного просвещения, о российских университетах. Спр. 3494.

Ф. 8. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Обзор важнейших дознаний производившихся в жандармских управлениях за 1902 год, 1906. Ростов-на-Дону.

Ответ Совета Императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 года, 1901. Харьков.

Отзывы немецких и голландских профессоров о принятии университетского устава профессора Ивана Ивановича Толстого, 1910. Санкт-Петербург.

Перетц, П. *Выстрел в министра.* Доступно: <<https://pavelperetz.livejournal.com/8209.html>>.

Письма В. М. Перетца к М. В. Довнар-Запольскому. Спр. 170. Оп. 1. Ф. 262. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову, 2013. *Харківський історіографічний збірник,* вип. 12, сс. 198–227.

По поводу доставления Киевскому губернатору списков студентов с вредным влиянием. Спр. 15. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских российских университетов, 1895. Харьков.

Проект правил для студентов и сторонних слушателей Императорских Российских университетов, 1899. Санкт-Петербург.

Пуришкевич, В., 1914. *Материалы по вопросу о разложении современного русского университета.* Санкт-Петербург.

Разные бумаги. Т. 10. Оп. 1. Ф. 1. Харків: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Репорт в Департамент полиции от 4 марта 1904 г. о самоубийстве двух студентов университета Св. Владимира и о намерении покончить жизнь самоубийством еще двоих студентов по причине якобы ихнего отказа совершить террористический акт. Спр. 891. Оп. 1. Ф. 274. Київ: Державний історичний архів України.

Ремезовский, И. Д., 1984. *Киевский университет: страницы революционной борьбы.* Киев: Издательство при КГУ издательского объединения «Вища школа».

Розанов, В. В., 1898. Несколько замечаний по поводу студенческих беспорядков. *Русское обозрение.* Москва, январь, сс. 411–420.

С журналами заседаний Совета за 1903 год. Спр. 6. Оп. 11. Ф. 45. Одеса: Державний архів Одеської області.

Сводная записка о материалах, поступивших в Министерство народного просвещения о желательных изменениях в устройстве Императорских Российских университетов, 1902. Санкт-Петербург.

События 8 февраля 1899 г. в Санкт-Петербургском университете. Доступно: <<https://bjwanderer.livejournal.com/283603.html>>.

Современная летопись, 1890. *Русское обозрение.* Москва, апрель, сс. 869–889.

Студенческие волнения в 1901–1902 гг., 1938. *Красный архив*. Москва, № 4–5, сс. 258–308.

Сурнін, В. Б., 2016. Події 9 січня 1905 року в Петербурзі через призму поняття «кольорових революцій». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 2, сс. 44–50.

Таможська, І. В., 2017. *Розвиток системи приватдоцентури в університетах Придніпровської України (1863–1917 рр.)*. Монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Трубецкой, Е. Н. *Письма к Андрею Сергеевичу Вязигину*. № 1928/с. Спр. 992-р. Харків: Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Труды высочайше учрежденной Комиссии по преобразованию высших учебных заведений, 1903. Санкт-Петербург, вып. 2, 4.

Университет и политика, 1906. Санкт-Петербург.

Харузин, А., 1891. *По поводу брошюры «О студенческой жизни в Дерпте»*. Москва.

Хроника внутренней жизни, 1901. *Жизнь*. Санкт-Петербург, т. 3, сс. 360–376.

Хроника и мелкие известия, 1905. *Русский врач*. Санкт-Петербург, № 7, сс. 245–248; № 23, сс. 762–767.

Черняев, Н. И., 1895. *О русском самодержавии*. Москва.

Шаховской, М., 1907. *Смутное время в Харькове. Материалы для истории русской революции*. Харьков.

Ш-дъ, Я., 1903. К статистике еврейского населения. *Книжки Восхода*. Санкт-Петербург, январь, сс. 120–133.

Шилов, А., 1891. *Этика и религия в среде нашей интеллигенции и учащейся молодежи*. Харьков.

Энгель, Г. и Горохов, В., б. г. *Из истории студенческого движения. 1899–1906*. Санкт-Петербург: Издательство В. К. Сердаковского.

Юзефович, Б. М., 1908. *Политические письма. Материал для истории русского политического умонастроения на рубеже двух столетий (1898–1908 гг.)*. Киев.

Яновський, Д., 2016. *Загублена історія втраченої держави*. Харків: Фоліо.

References

Anisimov, A., 1903. Khar'kovskie studencheskie kruzhki [Kharkov student circles]. *Russkoe bogatstvo* [Russian wealth]. St. Petersburg, no. 12, pp. 201–217 (in Russian).

Bogolepov Nikolay Pavlovich. *Wikipedia*. Available at: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Bogolepov-Nikolaj-Pavlovich>> (in Russian).

Buzeskul, V., 1911. *Istoricheskie etyudy* [Historical studies]. St. Petersburg (in Russian).

Buzeskul, V., 1905. *Istoriya Khar'kovskogo universiteta pri deystvii Ustava 1884 g. (s 1884 g. do 1905 g.)* [History of Kharkov University under the Charter of 1884 (from 1884 to 1905)]. Kharkiv (in Russian).

Vremennye pravila o professorskom distsiplinarnom sude v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Vysochayshe utverzhdeny 1902 g. [Provisional Rules on the Professor's Disciplinary Court in Higher Education Institutions of the Ministry of Education. Highest approved 1902], 1902. Kharkiv (in Russian).

Vremennye pravila organizatsii studencheskikh uchrezhdeniy v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh vedomstva Ministerstva narodnogo obrazovaniya [Temporary rules for the organization of student institutions in higher educational institutions of the Ministry of Public Education], 1901. St. Petersburg (in Russian).

Vsepoddannейshiy otchet ministra narodnogo prosveshcheniya za 1902 god [The most consistent report of the Minister of Education of 1902], 1904. St. Petersburg (in Russian).

Glinskiy, B. B., 1914. *Sredi literatorov i uchenykh. Biografii, kharakteristiki, nekrologi, vospominaniya, vstrechi* [Among writers and scientists. Biographies, characteristics, obituaries, memories, meetings]. St. Petersburg (in Russian).

Golitsyn, V. M., 1917. *Moskovskiy universitet v 60-kh godakh* [Moscow University in the 60s]. *Golos minuvshogo*

[Voice of the Past]. Moscow, no. 11–12, pp. 173–240 (in Russian).

Gribovskiy, M. V., and Fominykh, S. F., eds., 2012. *Professorsko-prepodavatel'skiy korpus rossiyskikh universitetov 1884–1917 gg.* [Faculty of Russian Universities 1884–1917]. Research and documents. Tomsk: Publishing house of Tomsk State University (in Russian).

Delo po voprosu o vysshey shkole [Higher School Case]. File 255. Inventory 22. Fund 560. St. Petersburg: Russian State Historical Archive (in Russian).

Doklad komissii, izbrannoy Sovetom Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta, dlya obsuzhdeniya voprosa o sisteme voznagrazhdeniya prepodavateley universiteta, osnovannoy na vzimaniy so studentov i slushateley osoboy platy za slushanie lektsiy i rukovodstvo ikh zanyatiyami [Report of the commission elected by the Council of the Imperial Kharkov University to discuss the issue of the university teachers remuneration system based on the collection of special fees from students and students for listening to lectures and managing their classes], 1897. Kharkov (in Russian).

Yelenev F., 1900. *Nashe molodoe pokolenie. V raz'yasnenie prichin studencheskikh volneniy 1899 goda* [Our young generation. In explanation of the reasons for student unrest in 1899]. Moscow (in Russian).

Zapiska o vozniknovenii i razvitii taynykh studencheskikh kruzhkov [A note on the emergence and development of secret student circles]. File 1038. Inventory 530. Fund 1405. St. Petersburg: Russian State Historical Archive, pp. 1–52 v. (in Russian).

Zayavlenie studentov-yuristov 4-go kursa Novorossiyskogo universiteta ko vsem studentam o vozobnovlenii zanyatiy, zayavlenie studentov-uchrediteley yuridicheskogo kruzhka [Statement of 4th year law students of Novorossiysk University to all students about the resumption of classes, statement of the founding students

of the legal circle]. File 514. Inventory 1. Fund 153. Odesa: State Archive of Odesa oblast (in Russian).

K voprosu o prichinakh besprestanno vznikayushchikh v nashikh universitetakh studencheskikh besporyadkov (1899–1904 gg.) [To the question of the causes of student unrest constantly arising in our universities (1899–1904)]. File 33. Fund 60. Kyiv: Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine (in Russian).

Koval, I. M., ed., 2015. *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoriia i suchasnist 1865–2015* [Odessa I. I. Mechnikov National University. History and modernity. 1865–2015]. Odesa: Odesa National University (in Ukrainian).

Kotlyarov, A., 1909. *Zagranichnye universitety i nashe vospitanie* [Foreign universities and our education]. Kyiv (in Russian).

Kruhliak, M. E., 2011. Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Financial situation of students of sub-Russian Ukraine (second half of the 19th and beginning of the 20th centuries)]. *Istorychna panorama* [Historic panorama]. Chernivtsi, issue 13, pp. 7–31 (in Ukrainian).

Kuskova Ekaterina Dmitrievna. *Wikipedia*. Available at: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Kuskova-Ekaterina-Dmitrievna>> (in Russian).

Liding, A., 2016. Vrach milost'yu Bozhiey [A doctor by the grace of God]. *Tayny proshlogo* [Secrets of the past]. Kyiv, no. 3 (in Russian).

Materialy za 1901–1905 rr. [Materials for 1901–1905]. Vol. 1. Inventory 1. Fund II. Kharkiv: Museum of History of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Melikhov, V. A., 1912. *L. N. Zagurskiy, professor Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta (nekrolog)* [L. N. Zagursky, a Professor at the Imperial Kharkiv University (obituary)]. Kharkiv (in Russian).

Melgunov, S., 1913. *Moskovskiy universitet v 1894 g. (Po povodu vospominaniy prof. Bogolepova)* [Moscow University in 1894 (About the memories of Prof. Bogolepov)]. *Golos minuvshogo* [The voice of the past]. Moscow, no. 5, pp. 182–218 (in Russian).

Mitropolskiy, I. A., 1899. Iz vospominaniy o Moskovskom universitete [From the memories of Moscow University]. In: *Vospominaniya o studencheskoy zhizni V. O. Klyuchevskogo, P. M. Obninskogo, D. N. Sverbeeva, S. M. Solov'eva, A. I. Kirpichnikova, V. A. Gol'tseva, F. I. Buslaeva i dr.* [Memoirs on the student life of V. O. Klyuchevsky, P. M. Obninsky, D. N. Sverbeev, S. M. Solov'yov, A. I. Kirpichnikov, V. A. Goltsev, F. I. Buslaev, etc.]. Moscow, pp. 235–270 (in Russian).

O besporyadkakh v universitete i Nezhinskom istoriko-filologicheskoy institute [About the riots at the university and the Nizhyn Institute of History and Philology]. File 48. Inventory 810. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O vosstanovlenii pravil'nogo khoda zanyatiy v universitetakh [About restoring the right course at university]. File 264. Inventory 1. Fund 2018. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O nedopushchenii lits evreyskogo ispovedaniya v chislo privat-dotsentov Universiteta Sv. Vladimira [About the

prohibition of persons of Jewish confession in the number of privat-docents associates of the St. Vladimir University]. File 37. Inventory 52. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O studencheskikh besporyadkakh, nachavshikhsya 17 fevralya v zdanii universiteta Sv. Vladimira [About student riots that began on February 17 in the building of the St. Vladimir University]. File 3. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Ob areste 17 studentov universiteta Sv. Vladimira na skhodke «intelligentov» [About the arrest of 17 students of the St. Vladimir University at a gathering of «intellectuals»]. File 10. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Ob uchebnykh zavedeniyakh Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, o rossiyskikh universitetakh [About educational institutions of the Ministry of Education, about Russian universities]. File 3494. Fund 8. Kiev: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine (in Russian).

Obzor vazhneyshikh doznaniy proizvodivshikhsya v zhandarmskikh upravleniyakh za 1902 god [Overview of the most important inquiries made in the gendarme departments in 1902], 1906. Rostov-na-Donu (in Russian).

Otvét Soveta Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na voprosy, predlozhenyye Ministerstvom narodnogo prosveshcheniya ob izmenenii Ustava 1884 goda [The response of the Council of the Imperial Kharkov University to the questions proposed by the Ministry of Education on the amendment of the Charter of 1884], 1901. Kharkiv (in Russian).

Otzyvy nemetskikh i gollandskikh professorov o prinyatii universitetskogo ustava professora Ivana Ivanovicha Tolstogo [Feedback from German and Dutch professors on the adoption of the university charter of Professor Ivan Ivanovich Tolstoy], 1910. St. Petersburg (in Russian).

Peretz, P. *Vystrel v ministra* [Shot at the Minister]. Available at: <<https://pavelperetz.livejournal.com/8209.html>> (in Russian).

Pis'ma V. M. Perettsa k M. V. Dovnar-Zapol'skomu [Letters of V. M. Peretts to M. V. Dovnar-Zapolsky]. File 170. Inventory 1. Fund 262. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Pis'ma V. P. Buzeskula k V. S. Ikonnikovu [Letters of V. P. Buzeskul to V. S. Ikonnikov], 2013. *Kharkivs'kiy istoriografichnyi zbirnik* [Kharkov Historiographical Collection], issue 12, pp. 198–227 (in Russian).

Po povodu dostavleniya Kievskomu gubernatoru spiskov studentov s vrednym vliyaniem [Regarding the delivery to the Kiev governor of lists of students with harmful influence]. File 15. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Pravila dlya studentov i storonnikh slushateley Imperatorskikh rossiyskikh universitetov [Rules for students and outside students of Imperial Russian Universities], 1895. Kharkiv (in Russian).

Proekt pravil dlya studentov i storonnikh slushateley Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov [Draft Rules for Students and Outside Students of Imperial Russian Universities], 1899. St. Petersburg (in Russian).

Purishkevich, V., 1914. *Materialy po voprosu o razlozhenii sovremennogo russkogo universiteta* [Materials on the decomposition of a modern Russian university]. St. Petersburg (in Russian).

Raznye bumagi [Miscellaneous papers]. Vol. 10. Inventory 1. Fund 1. Kharkiv: Museum of History of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Raport v Departament politzii ot 4 marta 1904 g. o samoubiystve dvukh studentov universiteta Sv. Vladimira i o namerenii pokonchit' zhizn' samoubiystvom eshche dvoikh studentov po prichine yakoby ikhnego otkaza sovershit' terroristicheskii akt [A report to the Police Department of March 4, 1904 on the suicide of two students of St. Vladimir University and the intention to commit suicide for two more students due to their alleged refusal to commit a terrorist act]. File 891. Inventory 1. Fund 274. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Remezovskiy, I. D., 1984. *Kievskiy universitet: stranitsy revolyutsionnoy bor'by* [Kiev University: pages of revolutionary struggle]. Kyiv: Publishing house at KSU of the Publishing association «Vyshcha schkola» (in Russian).

Rozanov, V. V., 1898. Neskol'ko zamechaniy po povodu studencheskikh besporyadkov [A few comments about student riots.]. *Russkoe obozrenie* [Russian review]. Moscow, January, pp. 411–420 (in Russian).

S zhurnalami zasedaniy Soveta za 1903 god [With meeting journals of the Council for 1903]. File 6. Inventory 11. Fund 45. Odesa: State Archive of Odesa oblast (in Russian).

Svodnaya zapiska o materialakh, postupivshikh v Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya o zhelatel'nykh izme-neniyakh v ustroystve Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov [Consolidated note on materials received by the Ministry of Public Education on desirable changes in the structure of the Imperial Russian Universities], 1902. St. Petersburg (in Russian).

Sobytiya 8 fevralya 1899 g. v Sankt-Peterburgskom universitete [Events of February 8, 1899 at the St. Petersburg University]. Available at: <<https://bjwanderer.livejournal.com/283603.html>> (in Russian).

Sovremennaya letopis' [Modern chronicle], 1890. *Russkoe obozrenie* [Russian review]. Moscow, April, pp. 869–889 (in Russian).

Studencheskie volneniya v 1901–1902 gg. [Student unrest in 1901–1902], 1938. *Krasnyy arkhiv* [Red archive]. Moscow, no. 4–5, pp. 258–308 (in Russian).

Surnin, V. B., 2016. Podiyi 9 sichnya 1905 roku v Peterburzi cherez pryzmu ponyattya «kol'orovykh revolyutsiy» [The events of January 9, 1905 in Petersburg through the lens of the concept of «color revolutions»]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Istoriya* [Uzhgorod University Scientific Bulletin. Series: History], issue 2, pp. 44–50 (in Ukrainian).

Tamozhska, I. V., 2017. *Rozvytok systemy pryvat – dotsentury v universytetakh Prydniprov's'koyi Ukrayiny (1863–1917 rr.)* [Development of the system of private docent in the universities of the Dnipro Ukraine (1863–1917)]. Monograph. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU (in Ukrainian).

Trubetskoy, E. N. *Pis'ma k Andreyu Sergeevichu Vyaziginu* [Letters to Andrey Sergeyevich Vyazigin]. No. 1928/s. File 992-r. Kharkiv: Department of Books, Monuments and Manuscripts of the Central Scientific Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Trudy vysochayshe uchrezhdennoy Komissii po preobrazovaniyu vysshikh uchebnykh zavedeniy [Proceedings of the highest established Commission for the Transformation of Higher Education Institutions], 1903. St. Petersburg, issues 2, 4 (in Russian).

Universitet i politika [University and Politics], 1906. St. Petersburg (in Russian).

Kharuzin, A., 1891. *Po povodu broshyury «O studencheskoy zhizni v Derpte»* [Regarding the pamphlet On Student Life in Dorpat]. Moscow (in Russian).

Khronika vnutrenney zhizni [Chronicle of Inner Life], 1901. *Zhizn'* [Life]. St. Petersburg, vol. 3, pp. 360–376 (in Russian).

Khronika i melkie izvestiya [Chronicle and small news], 1905. *Russkiy vrach* [Russian doctor]. St. Petersburg, no. 7, pp. 245–248; no. 23, pp. 762–767 (in Russian).

Chernyaev, N. I., 1895. *O russkom samoderzhavii* [About the Russian autocracy]. Moscow.

Shakhovskoy, M., 1907. *Smutnoe vremya v Kharkove. Materialy dlya istorii russkoy revolyutsii* [Time of Troubles in Kharkov. Materials for the history of the Russian revolution]. Kharkiv (in Russian).

Sh–d, Ya., 1903. K statistike evreyskogo naseleniya [To the statistics of the Jewish population]. *Knizhki Voskhoda* [Sunrise Books]. St. Petersburg, January, pp. 120–133 (in Russian).

Shilov, A., 1891. *Etika i religiya v srede nashey intelligentsii i uchashcheyasya molodezhi* [Ethics and religion among our intelligentsia and students]. Kharkiv (in Russian).

Engel, G., and Gorokhov, V., n. d. *Iz istorii studencheskogo dvizheniya. 1899–1906* [From the history of the student movement. 1899–1906]. St. Petersburg: Publisher V. K. Serdakovsky (in Russian).

Yuzefovich, B. M., 1908. *Politicheskie pis'ma. Material dlya istorii russkogo politicheskogo umopomracheniya na rubezhe dvukh stoletiy (1898–1908 gg.)* [Political letters. Material for the history of Russian political insanity at the turn of two centuries (1898–1908)]. Kyiv (in Russian).

Yanovskiy, D., 2016. *Zahublena istoriya vtrachenoyi derzhavy* [Lost history of the lost state]. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).